

ПРО ВІДМІННІСТЬ «ІНКЛЮЗИВНОГО» ТА «ЕКСКЛЮЗИВНОГО» ЮРИДИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ В СУЧАСНІЙ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ**ON THE DIFFERENCE BETWEEN “INCLUSIVE” AND “EXCLUSIVE” LEGAL POSITIVISM AMONG CONTEMPORARY ANGLO-AMERICAN JURISPRUDENCE**

**Крапивін Є.О., аспірант кафедри теорії та історії права і держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка**

У статті висвітлюються основні відмінності між двома різними течіями у сучасному англо-американському позитивізмі: інклюзивному (м'якому) та ексклюзивному (жорсткому) юридичному позитивізмі.

Проаналізовано погляди вчених з США, Канади та Сполученого Королівства, таких як Г. Харт, Дж. Різ, К. Хімма, С. Шаніро, Б. Бікс на поняття юридичного позитивізму, його співвідношення з іншими теоріями права та їх вплив на сучасну юридичну науку.

Висвітлено відмінність у розумінні інклюзивними та ексклюзивними юридичними позитивістами ключових положень цієї теорії – тези про соціальний факт (Social Fact thesis) та тези про розмежування (Separation/Separability thesis). Продемонстровано відмінність підходів до джерел права (Social sources thesis), його походження (Pedigree thesis) в формі дотримання процедурних правил його ухвалення, зв'язку моралі та права, можливості застосування норм-принципів з моральним змістом та без нього, розглянуто розвиток мінімального змісту природного права (Minimal content of natural law) Г. Харта у теоріях сучасного юридичного позитивізму.

Висвітлено проблемні аспекти зближення інклюзивного юридичного позитивізму та теорії природного права, з огляду на включення до юридичного позитивізму випадків застосування норм моралі з-поза правового змісту у складних справах (hard/penumbra cases). Наведено критику цих випадків ексклюзивним юридичним позитивістами, які не допускають інкорпорацію норм моралі до джерел права і зосереджують увагу на координаційній функції права, звичці суспільства підкорюватись його нормами з огляду на авторитет права (Authority of law), тобто визнання цього соціального регулятора найбільш ефективним задля досягнення цілей, поставлених суспільством (Дж. Різ).

Пророблений аналіз дозволяє активніше працювати з цим типом праворозуміння та не відкидати позитивістські напрацювання з огляду на ототожнення їх із застарілою теорією «наказів суверена» Дж. Остіна чи «легізмом/правовим пуризмом», як це нерідко можна зустріти у юридичних дискусіях з огляду на недостатню представленість юридичного позитивізму в українській теорії права.

Ключові слова: юридичний позитивізм, інклюзивний юридичний позитивізм, ексклюзивний юридичний позитивізм, соціальна теза, теза про розмежування, право і мораль, мінімальний зміст природного права, Г. Харт, Дж. Різ, К. Хімма.

The paper highlights the main distinctions between two different views in contemporary Anglo-American legal positivism: inclusive (soft) and exclusive (hard) legal positivism.

The author analyzes the views of scholars from the United States, Canada and the United Kingdom, such as H. L. A. Hart, J. Raz, K. Himma, S. Shapiro, B. Bix on the concept of legal positivism, its correlation with other theories of law and their impact on contemporary jurisprudence.

The author highlights the difference in the understanding of the key provisions of this theory by inclusive and exclusive legal positivists – the Social Fact thesis and the Separation/Separability thesis. The author demonstrates the difference in approaches to the sources of law (Social sources thesis), its origin (Pedigree thesis) in the form of compliance with the procedural rules of its adoption, the relationship between morality and law, the possibility of applying rules and principles with and without moral content, and the development of H. L. A. Hart's «Minimal content of natural law» in the theories of contemporary legal positivism.

The author highlights the problematic aspects of the convergence of inclusive legal positivism and natural law theory, given the inclusion in legal positivism of cases of application of moral norms outside the legal content in hard/penumbra cases. Also demonstrate the critique of these approach by exclusive legal positivists who do not allow incorporation of moral norms into the sources of law and focuses on the coordination function of law, the habit of society to obey legal norms in view of the authority of law, i. e., the recognition of this social regulator as the most effective for achieving the goals set by society (J. Raz).

This analysis allows lawyers to work more actively with this type of legal understanding and not to reject positivist developments because of their identification with outdated J. Austin's «orders of the sovereign» or «legalism/legal purism», as is often the case in legal discussions, given the underrepresentation of legal positivism in Ukrainian legal theory.

Key words: legal positivism, inclusive legal positivism, exclusive legal positivism, social thesis, separability thesis, separation thesis, law and morality, minimal content of natural law, H. L. A. Hart, J. Raz, M. Kramer.

Вступ. В українській науковій та науково-методичній літературі під час розгляду такого типу праворозуміння як юридичний позитивізм недостатньо враховуються результати досліджень сучасних іноземних авторів, зокрема англо-американських юридичних позитивістів. Нерідко, під час розгляду цієї теми поряд з іншими типами праворозуміння, можна зустріти посилання лише на «наказову теорію/командну теорію» (command theory of law), розроблену ще в XIX ст. Дж. Остіном, яку можна звести до простої формули – «право є наказом суверена, забезпеченим санкцією». Понад те, юридичний позитивізм характеризується як щось застаріле і неактуальне, а тим більше має пейоративний зміст (тобто вживається лише у негативному значенні).

Проте такий підхід є обмеженим з огляду на те, що напрацювання теоретиків та філософів права кінця XX – поч. XXI ст. (Г. Кельзена, Г. Харта, Дж. Раза, М. Крамера та інших) є недостатньо представленими в українській юридичній науці. Як наслідок – зміст та напрями сучас-

ного юридичного позитивізму, включно з поділом всередині теорії юридичного позитивізму на «інклюзивний» (м'який) позитивізм та «ексклюзивний» (жорсткий) позитивізм – представлено неповно. Фактично сьогодні в юридичному позитивізмі демаркаційною лінією є приналежність до одного з цих напрямів, тож після згадки про те, що певний вчений є послідовником юридичного позитивізму одразу лунає питання «а якого саме? інклюзивного чи ексклюзивного?», тобто чи включає він мораль в поняття права чи виключає його. Саме розгляд цих підходів та їх послідовників, а також критика окремих положень їхніх концепцій, є завданням цієї статті.

Серед ключових дослідників англо-американського юридичного позитивізму можна виокремити таких вчених як М. Крамер, Р. Дворкін, Б. Бікс (Brian Bix), В. Валушов (Wilfred Waluchow), К. Хімма (Kenneth Himma), Л. Грін (Leslie Green) – більшість з них є професорами Оксфордського та Кембриджського університетів та прямими учнями Г. Харта та Дж. Раза – найвідоміших постатей цього

напряму юридичної теорії. Серед українських дослідників сучасного англо-американського юридичного позитивізму поряд із іншими типами праворозуміння в українській науці варто виокремити Баран А. В. [1], Горобця К. В. [2], Луцького Р. П. [3], Максимова С. І. [4], Малишева Б. В. [5], Цуркан-Сайфуліну Ю. В. [6] та інших авторів, які вивчаються суміжні теми або застосовують ідеї англо-американських авторів у галузевих дослідженнях.

Основні результати. Однією з центральних проблем юридичної науки є різні підходи до визначення природи права (nature of law). В українській юридичній науці прийнято це називати типами праворозуміння. Складність полягає в тому, що «право – це процес інтелектуальної кваліфікації, а не реальний природний об'єкт a priori» (М. Тропер, Д. де Бешійон) [7, с. 19]. Відтак приналежність до того чи іншого типу праворозуміння визначається за критерієм юридико-світоглядним – залежно від того, що є вихідним у розумінні права: наддержавно-природне, державне чи реально-життєве [8, с. 33]. Відповідно до цього критерію виділяють юридико-позитивістський (юспозитивізм), природно-правовий (юснатуралістичний), соціологічний (правовий реалізм), феноменологічний, комунікативний, інтеграційний та інші типи праворозуміння.

Що ж стосується предмету цієї статті, а саме юридичного позитивізму, то він є висхідною точкою для всіх інших типів праворозуміння. Всі типи праворозуміння використовують термінологічний апарат позитивізму та ведуть полеміку з його засадничими ідеями, адже саме він зосереджує увагу на авторитетно висловлених нормативно-інституціональних аспектах права, без яких неможливо забезпечити системність, упорядкованість, юридичну визначеність права. Такі терміни як «несправедливий закон», «неправова норма» чи дихотомія «право/закон» побудовані на запереченні базових засад юридичного позитивізму. Іншими словами – без юридичного позитивізму інші типи праворозуміння втратили б здатність існувати самі по собі або побудувати правову систему, не спираючись на нормативістський, позитивістський підхід до конструювання правових норм.

Юридичний позитивізм ґрунтується на твердженні, що для того щоб належним чином описати право ми маємо відокремити від моральних суджень (щодо цінності чинного права, а також щодо того, як слід розвивати або змінювати право). Іншими словами – ми розглядаємо право як воно є (law as it is), а не право яким воно має бути (law as it ought to be), застосовуючи відому філософську дистинкцію Д. Г'юма [9, с. 469–470]. З позиції позитивізму, наші розходження в моральних уявленнях про належне не мають значення для факту існування юридичного обов'язку. Тобто цінності й моральні уявлення мають бути винесені за межі правової нормативності, оскільки якщо вони є її частиною, то відповідно право не може виконати свою функцію [10]. Тож не дивно, що юридичний позитивізм як тип праворозуміння та теорія права має корені в політичній філософії Томаса Гоббса (державна, зверхник (суверен)) та Давида Г'юма (епістемічні засади позитивізму).

Класичний вираз позитивізму в юридичній теорії сформульований ще на початку XIX ст. Дж. Остінім у «наказовій теорії/теорії команд» – «право є наказ зверхника (суверена), забезпеченим санкцією (примусом)» (law is a command of sovereign, backed by sanctions). З того часу «зверхник (суверен)» перетворився на уповноважені органи влади, насамперед законодавчі збори, а під санкцією почали розуміти не лише фізичний примус, а й будь-які інші заходи примусу або стимулювання до певної поведінки (наприклад, економічне заохочення) чи їх відсутність взагалі (певні правостановлювальні норми (power-conferring rules) мають характер дозволу, наприклад порядок укладення заповітів або певних видів договорів),

недотримання яких має наслідком лише втрату чинності таких юридичних актів. Проте сучасний англо-американський юридичний позитивізм спирається не стільки на Дж. Остіна, скільки на центральну постать аналітичної юриспруденції – Г. Харта, який у 60-х роках XX століття критично переосмислив спадок Дж. Остіна та його попередників.

Саме з роботи Г. Харта «Концепція права» (1961) [11]¹ прийнято застосовувати поділ на *інклюзивну* (або м'яку чи інкорпоративістську) та *ексклюзивну* (або жорстку) версію юридичного позитивізму. Насправді цей поділ відсутній у первинній редакції цього тексту, адже не був частиною теоретико-правових дискусій того часу [12, с. 1706–1707], а на виник пізніше – під час полеміки у 1970-х роках інших авторів з Г. Хартом, насамперед критики з боку його учня Р. Дворкіна. Врешті, завершеною формою ідей Г. Харта, зокрема стосовно поділу на інклюзивний/ексклюзивний юридичний позитивізм можемо знайти лише у «Післямові» (Postscript) до «Концепції права», яка з'явилась значно пізніше у другому виданні «Концепції права» (1994 році), опублікованій посмертно. Сьогодні серед найбільш відомих англо-американських правових теоретиків *інклюзивного* юридичного позитивізму можна відзначити Г. Харта, В. Валучова (W. Waluchov), М. Крамера (M. Kramer), Б. Бікса (B. Bix), Л. Гріна (L. Green), а серед прихильників *ексклюзивного* – Дж. Раза, А. Мармора (A. Marmor), Дж. Гарднера (J. Gardner), С. Шапіро (S. Shapiro).

В англо-американській юридичній науці межею, що розрізняє юридичний позитивізм та інші типи праворозуміння, є формулювання двох тез (положень):

1) *тези про соціальний факт* (про соціальні джерела права або просто «соціальна теза») (Social Fact Thesis) – право має штучну природу, тобто походить з домовленостей (конвенцій) людей між собою про правила, де право є соціальним регулятором створеним людьми (так само як і юридичні інститути – суди, парламенти та органи влади);

2) *тези про відокремленість (розділення) [права та моралі]* (Separability/Separation Thesis) – відповідно до якої не існує необхідного (тобто понятійного або логічного зв'язку) зв'язку між нормами моралі та права, тобто право може спиратись на норми моралі, а може мати суто морально-нейтральне забарвлення [13, с. 114]. Іншими словами – моральна обумовленість норм права не є необхідною ознакою права, отже правові норми можуть не узгоджуватись із нормами моралі.

Далі ми почергово розглянемо основні відмінності у поглядах інклюзивних/ексклюзивних юридичних позитивістів на ці дві складові, а також додаткові аргументи на користь тієї чи іншої позиції, які висуваються авторами.

Теза про соціальний факт

З цієї тезою погоджуються як інклюзивні, так й ексклюзивні юридичні позитивісти, адже саме вона є визначальною для позитивізму – поняття права має бути очищене від сфери належного (ought to be), отже предметом розгляду є емпіричний вимір існування права яким воно є (as it is), про що уже згадувалось. Ця теза «дає змогу пояснити значення критеріїв юридичної дійсності в термінах соціальних фактів, і тому дає змогу говорити про право як про артефакт [людської діяльності]» [14, с. 127]. Цю тезу також поділяють інші типи праворозуміння, насамперед соціологічний (правовий реалізм).

¹ Попри наявність українського перекладу – Харт Г. Концепція права / Г. Харт. – К. : Сфера, 1998. – 238 с. – ми цитуємо Г. Харта за останнім англійським науковим виданням (3rd edition, 2012) з огляду на те, що воно якнайточніше відтворює текст автора, усунувши певні критичні помилки, що існували у попередніх виданнях, а також містить Післямову (Postscript) (1994), яка з'явилась у другому виданні і давно в науці розглядається як невід'ємна частина тексту. Достатньо лише звернути увагу на обсяг – 39 сторінок – для того, щоб оцінити обсяг важливості цього матеріалу, яким фактично підсумовано важливі аспекти аргументів Г. Харта, які дебатувались протягом 30 років з дня публікації «Концепції права».

При цьому зміст цього положення вони розуміють по різному. Інклюзивні позитивісти роблять акцент на походженні соціальних джерела права (Pedigree Thesis) – в будь-якому суспільстві наявні правила визнання (rules of recognition), що дозволяють відрізнити юридичні норми від інших соціальних правил (релігійних, корпоративних тощо), а також те, що ці норми мають відсилати саме до соціальних фактів (а не до моральних чи інших). Тобто мова йде про правила за якими створюється кожна конкретна правова система.

Для цього юридичний позитивізм використовує у своєму визначенні права комбінацію правил первинного порядку – прескриптивних та координуючих норм права, які визначають людську поведінку. А також вторинного порядку – «правила про правила» або «процедурні норми», що визначають критерії дійсності права – правила визнання (rules of recognition), правила змін (rules of change) та правила судочинства (rules of adjudication). Мова йде про процедурні правила ухвалення законодавства, яке передбачає належний законодавчий процес у вигляді реєстрації, розгляду, ухвалення, опублікування і набрання чинності нормативно-правового акту. Тобто для інклюзивних юридичних позитивістів важливо те, що право є не лише соціальним фактом і правом його робить не сам по собі зміст, виражений у тексті, а також важить його походження – дотримання належної процедури ухвалення (походження).

Водночас ексклюзивні юридичні позитивісти в контексті соціальних джерел права звертають уваги саме на *джерела* (Sources Thesis). Для них не так важливе походження права (належна процедура), як те, що будь-яке право є авторитетним (the authority of law) (Дж. Різ). Тобто незалежно від змісту правової норми важливим є саме її джерело – походження від того, хто наділений правом створювати правові норми (Парламент). Відтак у суспільстві виникає обов'язок і звичка підкорюватись правовим нормам з огляду на їх авторитет, що є похідним від визнання ефективності та бажаності правових норм як соціального регулятора.

Теза про розмежування

Тезу про розмежування інклюзивні та ексклюзивні юридичні позитивісти також розуміють у різних формах: у випадку інклюзивного юридичного позитивізму мова йде про *тезу про відокремлюваність* (separability thesis), а ексклюзивного – *тезу про відокремлення* (separation thesis).

Всі юридичні позитивісти вважають, що *необхідного* зв'язку між правом і мораллю не існує. Отже норма є правовою незалежно від моральної оцінки її змісту. Тому правило будь-якого довільного змісту може бути правовим, а його несправедливість не є підставою для заперечення його правового характеру. При цьому зв'язок права і моралі не завжди відсутній (або навіть здебільшого, якщо дивитись на сучасні правові системи), він лише не наявний *необхідно*, тобто не обумовлений природою правових норм та може як існувати, так і не існувати в конкретній правовій системі.

Проте інклюзивні та ексклюзивні юридичні позитивісти розглядають цей зв'язок на різному рівні: перші на сутнісному рівні погоджуються, що в певних випадках цей зв'язок може існувати у вигляді застосування моральної аргументації як джерела права при вирішенні складних справ (стосовно засадничих універсальних положень людського життя та свободи). Другі ж, заперечуючи таку можливість, погоджуються що в мовному (семантичному) сенсі такий зв'язок продовжує існувати після юридизації норм моралі, а саме в тому, що мова моральних і юридичних правил подекуди може збігатись. Водночас право і мораль залишаються розділеними, адже будь-яка норма права після ухвалення законодавцем втратила свій попередній моральний зміст (була витіснена правом (excluded by law) за словами Дж. Раза).

Тож для інклюзивних юридичних позитивістів немає повного розділення між правом і моралі, відтак мова йде про *відокремлюваність*, а для ексклюзивних юридичних позитивістів (що походить з назви – виключення моралі з права) наявне повне відмежування права і моралі з огляду на те, що право це завжди соціальний конструкт, очищений від морального змісту (*відокремлення*). Для останніх важливішою є логічна структура права, а всі інші елементи правового буття (соціальний контекст, цінності, що захищаються правом, психологічна взаємодія суб'єктів права) виходять за межі цієї правової теорії. Моральні критерії не можуть бути ні достатніми, ні необхідними умовами для правового статусу норми, адже «існування і зміст кожного закону повністю визначається соціальними джерелами [права]» [15, с. 46].

Яким же тоді чином інклюзивний юридичний позитивізм залишає місце для того, щоб норми моралі могли фігурувати серед критеріїв, якими керуються посадові особи при встановленні правових норм? Адже тоді його відмінність від природно-правової теорії зводиться до мінімуму, про що наголошується у літературі [16, с. 48–51]. У відповідь Г. Харт застосовує концепцію «мінімального змісту природного права» (minimal content of natural law), яка передбачає, що існує (1) вразливість кожної людини до шкоди, яку можуть заподіяти інші люди; (2) приблизна рівність більшості дорослих людей у тому сенсі, що фізичні та розумові відмінності між ними, зазвичай, не є суттєво великою; (3) поєднання егоїзму та турботливої доброзичливості в характері практично кожної людини; (4) помірна обмеженість більшості ресурсів, а також той факт, що багато ресурсів потребують значної праці, перш ніж вони зможуть задовольнити людські потреби безпосередньо; (5) обмеженість розуміння і сили волі кожної людини, що призводить до того, що деякі люди віддають перевагу своїм короткостроковим інтересам на шкоду довгостроковим інтересам [11, с. 193–199]. Таким чином Г. Харт виводить метафізичне обґрунтування мінімальної межі, нижче якої жодна правова система не може знизити гарантування прав і свобод людини з моральних міркувань. Ширше – саме такий аргумент інклюзивних юридичних позитивістів на будь-які звинувачення у тому, що право очищене від моралі є прямим шляхом до «нацистського права», яке дозволяє свавільно лишати життя окремі групи людей.

На наш погляд, ця формула цілком може бути порівняна із природно-правовим поняттям «гідності людини» як метафізичної засади невід'ємності прав людини. Хоча Г. Харт і не застосовує саме цей термін, проте його аргументи нагадують крихкий баланс людини в суспільстві, порушення якого може призвести до її знищення. Проте точно можна сказати, що такі роздуми Г. Харта породжено якраз думками про «формулу Радбруха», питаннями зворотної дії кримінального законодавства щодо злочинів нацистського режиму у 1930–1940-х роках та іншими прикладами масового свавілля з боку держави.

Відтак хоча обидва напрямки юридичного позитивізму і погоджуються з твердженням, що «не існує необхідного зв'язку між правом і мораллю» (there is now necessary connection between law and morality), проте розглядають цей зв'язок на різних рівнях: для інклюзивних юридичних позитивістів цей зв'язок є сутнісним, оскільки у виняткових випадках природа права обумовлюється моральним змістом правових норм (щодо «мінімального змісту природного права»), а для ексклюзивних юридичних позитивістів мова йде лише про семантичний зміст правової норми – право і мораль часто використовують однакову лексику (обов'язок, добросовісність, належна поведінка тощо), що є очевидним прикладом зв'язку права і моралі, проте на цьому цей зв'язок закінчується, оскільки як тільки норма моралі стає правовою шляхом вираження волі законодавця, то втрачає свій моральний зміст.

Понятійний апарат юридичного позитивізму у відмежування інклюзивної/ексклюзивної його версії

Юридичний позитивізм (Legal Positivism)		
	Теза про соціальний факт (Social Fact thesis)	Теза про розмежування (Separation/bility thesis)
Інклюзивний юридичний позитивізм (Inclusive Legal Positivism)	Теза про походження (Pedigree thesis)	Теза про відокремлюваність (Separability thesis)
Ексклюзивний юридичний позитивізм (Exclusive Legal Positivism)	Теза про [соціальні] джерела (Social sources thesis)	Теза про відокремлення (Separation thesis)

Висновки. Отже, сучасний англо-американський позитивізм у відповідь на критику суттєво розвинув та уточнив основні положення своєї теорії, сформулювавши низку відгалужень та традицій, які потребують значної уваги з боку вітчизняної теорії права. Юридичний позитивізм більше не є просто «командною теорією» Дж. Остіна, тобто наказами суверена, яким людина має підкорюватись з огляду на загрозу покарання. Наразі це набагато комплексніша і складніша теорія, що допускає в окремих своїх проявах зближення з іншими теоріями права, насамперед природно-правовою теорією, яка найбільше піддає критиці юридичний позитивізм.

Інклюзивні (м'які) та ексклюзивні (жорсткі) юридичні позитивісти по-різному дивляться на визначальні складові юридичного позитивізму – тезу про соціальний факт (social fact thesis) та тезу про розділення (separability/separation thesis). У контексті тези про соціальний факт для ексклюзивних юридичних позитивістів достатньо погляду на право як на домовленість людей, яка ухвалена в певному порядку законодавцем (визначальним є «джерело» права – законодавчий акт). Для інклюзивних юридичних позитивістів цього недостатньо, адже невід'ємною частиною правової норми є її походження (pedigree), тобто належна процедура її ухвалення. Дійсно, сьогодні недостатньо просто волі законодавця для того, щоб норма права була дієвою та відповідно створювала обов'язки в її адресатів, адже важливим також є і дотримання процедури ухвалення акту. Тут не можна не згадати Рішення Конституційного Суду України від 28. 02. 2018 № 2-р/2018 [17] Закону України «Про засади державної мовної політики», яким обгрунтовано неконституційність Закону саме з міркувань недотримання належної правової процедури, і це є ілюстрацією порушеного походження права як соціального факту. Водночас навіть найбільш послідовні ексклюзивні юридичні позитивісти все менше акцентують увагу на тому, що *будь-яка* норма права, ухвалена законодавцем має беззастережно сприйматись як правова. Все більший акцент робиться на тому, що право може бути погано сформульованим, недосконалим та просто дефектним, що до моменту її виправлення законодавцем може бути скореговано застосуванням судами норм-принципів, порядок

формулювання та застосування яких наперед визначений таким законодавцем.

Теза про розділення також розглядається у різних її варіаціях – для ексклюзивних правових позитивістів право і мораль завжди розділені (separation thesis) і моральні аргументи ніколи не можуть бути використані під час правозастосування, оскільки виходять за зміст правової норми. Для інклюзивних позитивістів можливе застосування моральних аргументів у ситуації забезпечення права на життя чи свободу, адже існує «мінімальний зміст природного права», нижче якого законодавець не може послабити захист індивіда у жодній правовій системі. Отже, інклюзивістська версія *відокремлюваності* допускає застосування у виняткових випадках моральні аргументи з-поза змісту правової норми. Ключовий аргумент Г. Харта щодо «мінімального змісту природного права» – права на життя і свободу – полагася в універсальному статусі для усіх суспільств, що залишається основним для розуміння про які саме випадки застосування норм моралі з-поза правового змісту йде мова. Саме ця позиція найбільше зближує інклюзивний юридичний позитивізм та природно-правову теорію, водночас є винятком із загального правила щодо екстремальної невідповідності права нормам моралі, тож не скасовує онтологічний статус *відокремлюваності* моралі і права, тобто визначальної складової юридичного позитивізму.

Сучасний англо-американський юридичний позитивізм є набагато більш неоднорідним, ніж це іноді вказується у вітчизняних дослідженнях. Так, подекуди погляди інклюзивних юридичних позитивістів доволі складно відрізнити від прихильників природно-правової теорії, а позиція ексклюзивних юридичних позитивістів не здається простим очищенням права від моралі як це нерідко подається у вигляді спрощеного її викладу, адже містять складову підкорення авторитету права (authority of law), яке досягається ефективністю засобів правового регулювання.

На підставі викладеного варто сказати, що є абсолютно необгрунтованими спроби знецінити здобутки юридичного позитивізму на підставі помилкового ототожнення цього підходу з теорією «наказів суверена» Дж. Остіна чи «легізмом/правовим пуризмом», як це нерідко можна зустріти у теоретико-правових дискусіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран А. В. Межі буття і дії позитивного права: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 202 с.
2. Горобець К. В. Акіосфера права та її компоненти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 206 с.
3. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 490 с.
4. Максимов С. І. *Філософія права: сучасні інтерпретації*: вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). Харків: Право, 2010. 336 с.
5. Малишев Б. В. *Правова система (телеологічний вимір): Монографія* / Б. В. Малишев. К.: ВД Дакор, 2012. 364 с.
6. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. *Владні засади права: філософсько-правове дослідження*: дис. ... док. юрид. наук: 12. 00. 12. Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. 377 с.
7. Rouland N. *Introduction historique au droit* / Presses universitaires de France / 1998. 750 p.
8. *Загальна теорія права: Підручник / заг. ред. М. І. Козюбри*. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.
9. Hume D. *A Treatise of Human Nature* (2nd ed., with text revised and notes by P. H. Nidditch). Clarendon Press, Oxford, 1978. 766 p.
10. Shapiro S. *Legality*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. 472 p.
11. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. 3rd ed. Oxford University Press, 2012. 384 p.
12. Green L. *The Concept of Law Revisited*. *Michigan Law Review*. 1996. № 94. P. 1687–1757.

13. Kramer M. H. In Defence of Legal Positivism. *Law Without Trimmings*. Oxford University Press. 1999. 313 p.
14. Himma K. E. Inclusive Legal Positivism. *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law* / J. Coleman, S. Shapiro. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 125–165.
15. Raz J. *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*. 2nd ed. Oxford University Press, 2009. 340 p.
16. Gardner J. *Law as a Leap of Faith. Essays on Law in General*. Oxford University Press. 2012. 314 p.
17. Рішення Конституційного Суду України від 28.02.2018 № 2-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» / Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2056> (дата звернення: 23.04.2024).